

BRANJE POSTFORDISTIČNIH TEORIJ
KOT VRNITEV K MARXU IN H KRITIKI
POLITIČNE EKONOMIJE

(PREDGOVOR K SLOVENSKI IZDAJI)

GAL KIRN

Pričujoča knjiga je rezultat teoretskega dela, ki sega v leto 2004, ko je kolektiv Delavsko-punkerske univerze (DPU) organiziral letnik na temo postfordizma. Serija predavanj, diskusij in bralnih krožkov je razvila kritičen pregled tematike, ki je malodane izginila z univerzitetnega, pa tudi s širšega medijskega horizonta. Lahko bi rekli, da z zatonom jugoslovankega samoupravnega socializma izgine formalna pretenzija zavezanosti h kritiki politične ekonomije in marksizmu.

Še tisto malo, kar je od vsega ostalo, se valja po bukvarnah, veliko knjižnih polic v knjižnicah je bilo izpraznjenih. Staro ideološko kramo so zamenjali novejši naslovi, nekatere knjige, na primer tretji zvezek *Kapitala*, pa so poslali v mlin. Tranzicija v kapitalizem je pomenila počasno (v bivšem vzhodnem bloku pa hitro) demontažo socialne države, privatizacijo,¹ uničenje samoupravnih mehanizmov participacije, rast razrednih neenakosti in brezposelnosti, izključevanje ter splošno družbeno negotovost. Te procese sta spremljali široka ideološka ofenziva in apologija prihajajočega reda, ki se je izražala v opevanju tržnih mehanizmov in nujnosti reform. Bržkone ni presenetljivo, da v zadnjih dveh desetletjih ni izšla nobena večja publikacija, ki bi jo poimenovali kritika politične eko-

¹ Privatizacija je v Sloveniji potekala v več fazah in se je razlikovala od področja do področja. Prvotno je slovenska oblast izvedla proces denacionalizacije. Slednji je potekal kot vračanje družbenega bogastva; vračali so na primer premoženje v obliki nepremičnin (objektov), zemljišč in gozdov. Ta proces »od zgoraj« je bil izjemno preprost ter je na Slovenskem obogatil predvsem Rimskokatoliško cerkev ter nekatere tajkune. Novi lastniki so nato lahko razpolagali s pridobljenimi sredstvi in objekti po lastnih močeh. Hkrati pa je potekal proces privatizacije, ki je bil izpeljan bolj subtilno; šlo je za privatizacijo »od spodaj«. Ta privatizacija se je navzven kazala kot demokratična tranzicija oziroma transfer družbenega bogastva in lastnine v roke individuov. Vsak občan je tako dobil certifikat, ki ga je lahko vložil v podjetja. Večino certifikatov so ljudje seveda slabo naložili, redki pa so v tem procesu tudi obogateli (znanje in notranje informacije). Seveda je mogoče zavoljo demokratičnosti postopkov krivdo brez zadržkov zvaliti na posameznike: kaj ste pa tako slabo vlagali ... Za več glej Brborić-Likić 2003.

nomije, oziroma takšna, ki bi kritično mislila slovensko tranzicijo v kapitalistično ekonomijo.² Če sta družboslovje in humanistika iz svojih učnih programov odstranila študij ekonomije (in izbrisala marksizem), pa je v akademski disciplini ekonomije formalno prišlo do potrditve boja med dvema teoretskima pozicijama, ki sta preigravali svoje sile že v Jugoslaviji od 80. let dalje. Današnje prevladujočo neoliberalno šolo, ki temelji na neoklasični ekonomski sintezi s poudarkom na mikroekonomskih študijah, je do neke mere uravnotežila protihegemonška sila, keynesianizem. Slednji je osredotočen na makroekonomijo in je dolgo časa ostal glavni ideološki pripomoček dela političnega razreda, ki se je v 90. letih še zavzemal za delno ohranitev države blaginje. Liberalni keynesianizem je bil podlaga za načrtovanje »mehkega« prehoda v kapitalizem *à la Slovène*. Po spravi reformiranih komunistov in kulturno-nacionalističnih disidentov se je tudi »slovenska politična ekonomija« ravnala po spravniški logiki: na eni strani je dopuščala vse večjo svobodo pri zasebni iniciativi, prostem trgu ter inovacijah na mikro ravneh, na drugi strani pa ohranila ekonomsko suverenost, kjer je prek ključnih državnih podjetij uspela zagotavljati eksistencialne pogoje za socialno blaginjo. V jasnem nasprotju z ideološko sintezo keynesianizma in neoliberalizma so predavanja in diskusije DPU o postfordizmu zavzele pozicijo kritike, ki je reafirmirala kritiko politične ekonomije ter se spoprijemala z Marxovimi koncepti. To točko lahko retroaktivno označimo kot prelom s tedanjim liberalnim ideološkim kontekstom. Od tod tudi izvira pobuda za objavo predelanih prispevkov s predavanj, hkrati pa smo povabili še nekaj drugih avtorjev, ki so usmerili kritično konico na obstoječe šole postfordizma.

Poleg reafirmacije kritike politične ekonomije v postjugoslovanskem kontekstu je zastavek knjige treba gledati tudi v luči bilance stanja splošnega teoretskega konteksta. Na temo postfordističnih teorij namreč ni veliko študijske literature. Res je, da je postfordizem vsaj do neke mere prepoznan v francoskem in italijanskem akademskem kontekstu, a vendarle mu drugod ni bilo namenjene veliko pozornosti. V anglosaksonskem svetu obstaja zgolj en zbornik na temo postfordizma, Ash Aminov *Post-Fordism: a Reader* (1994), ki nudi splošen pregled obstoječih šol post-

² Ne da v našem kontekstu ni moč najti nobenih kritik globalnega kapitalizma, tu nam gre bolj za ugotovitev, da doslej še ni bilo resne študije, ki bi analizirala prehod iz jugoslovanskega sistema v nacionalne kapitalistične ekonomije. Vendarle obstaja nekaj častnih izjem; denimo, v delih Rastka Močnika je moč zaslediti produktivne nastavke, v nekaterih člankih se je ukvarjal s kritiko tranzicijske ideologije. Izredno pomemben je zbornik *Sindikati odpirajo nova obzorja* (Lukič in Močnik 2008), ki pa se sicer ukvarja bolj s politično analizo.

fordizma ter služi kot dobra vstopna točka za nadaljnje raziskovanje. Preostala postfordistična literatura je v glavnem raztresena po revijah teoretskih šol in tudi zato ostaja deloma izolirana. Pričujoča knjiga ne prinaša podrobnega pregleda obstoječe literature, temveč jo gre brati predvsem kot poskus kritičnega spoprijema s teorijami postfordizma in njihovim ravnanjem z gradivi in ključnimi koncepti. Če prvi del ostaja zavezan postfordističnim teorijam, pa drugi del prakticira tovariško kritiko postfordizma. Tudi teoretska raznolikost, ki krasi knjigo, je ena od ključnih potez postfordističnih teorij.

Kaj je glavni raziskovalni predmet postfordističnih teorij? Vse konceptualizirajo prehod iz fordističnega v postfordistični režim akumulacije. Z drugimi besedami, njihove analize poudarjajo raziskovanje tendenc znotraj kapitalističnega produkcijskega načina ter transformacije pogojev in narave novega kognitivnega dela. V njihovih konceptualizacijah odmevajo vprašanja: Kaj je novega v poznem kapitalizmu?, Kako in zakaj je treba misliti te transformacije?, Ali imajo te analize danes kakšen pomen za samo politično organizacijo (delavcev, alterglobalizacijskih gibanj ...)? Dinamiko in obseg strukturnih sprememb poznega kapitalizma predstavi Igor Pribac. Njegov članek je pravzaprav širši uvodnik v razumevanje terena, na katerem delujejo postfordistične teorije.

Strukturne spremembe kapitalistične reorganizacije je spremljala velika teoretska sprememba, kriza marksizma. Če je bil kritičen pristop k študiju politične ekonomije vselej notranje zvezan z imenom Marxa, pa so v zadnjih desetletjih tudi številni progresivni oziroma revolucionarni misleci zapustili analizo produkcijskega načina. S tem so sodelovali v pokopu marksizma in do neke mere potrdili disidentsko tezo, da je Marx mrtev pes, oziroma da kvečjemu še malo straši naokoli. Tisto, kar je od progresivne in kritične teorije še ostalo, se je radikalno preusmerilo na druga področja raziskovanja. Tako se je kritična teorija premestila v razne postmodernistične zgodbe, največkrat kot kritika diskurza (Butler, Laclau) ali mišljenje politike (Rancière, Badiou, Balibar).³ Kar naenkrat je bilo konec revolucije, v najboljšem primeru so govorili o uporabi ali emancipaciji. Zelo simptomatsko pri teh premestitvah je njihovo sklicevanje na komunizem. Odtegnimo se marksističnemu udejstvovanju z radikalnim geslom: smo komunisti, ne pa marksisti! V tem pogledu je treba še toliko bolj izpostaviti in spoštovati gesto postfordističnih teoretikov. Njihova intervencija je namreč dvojna: na eni strani deluje kot intervencija v izpraznjeni prostor kritične teorije, na drugi pa napada ideološke

³ Glej Žižek 1999.

kategorije neoliberalnih ekonomistov in ne prepušča terena sovražniku. Postfordistične analize tako ostajajo zveste Marxovi kritiki politične ekonomije, brati jih moramo kot specifično nadaljevanje njegovega projekta. Ob današnji krizi postaja vse bolj jasno in tudi nujno, da se zopet lotimo nove kritike politične ekonomije. Kje se nahajajo ključna protislovja postfordističnega režima in kako organizirati boj za njihovo odpravo?

Čeprav večina postfordističnih teoretikov meni, da je treba Marxa aktualizirati oziroma da danes njegova teorija vrednosti⁴ ne drži več vode, pa mu vsaj glede samega predmeta raziskovanja ostajajo zvesti. Tako recimo regulacionisti nadgradijo Marxovo analizo z razdelavo vloge države; foucaultovske konceptualizacije se ukvarjajo predvsem z analizo biopolitičnega režima produkcije, družbe kontrole, medtem ko neoschumpetrovska šola analizira predvsem nove tehnološke inovacije in njihove učinke na samo organizacijo. Vsaka od teh pozicij implicira drugačno vrnitev k Marxu. Zavaljo jasnosti bomo na tem mestu uporabili začasni pripomoček, ki nam bo omogočil potegniti ločnico med nekaterimi postmarksističnimi in marksističnimi pristopi. Pripomoček za distinkcijo lahko najdemo v *Grundrisse*, kjer Marx med drugim pokaže, da kapitalistični ekonomski proces sestavljajo različni momenti: produkcija, cirkulacija, distribucija in potrošnja. Teoretska branja Marxa se razlikujejo na točki, ki jo vzamejo kot izhodišče za svojo analizo kapitalizma. Tako svetovno-sistemske študije (Wallerstein, Frank, Arrighi, Silver ...) privzamejo cirkulacijo (trgovino) kot najpomembnejši izhodiščni element razvoja kapitalizma, ki je bil na začetku trgovski kapitalizem. Brez analize menjave tako ne moremo razumeti globalnega gibanja kapitala. Ne glede na kompleksnost in razhajanja teh analiz lahko trdimo, da vse pristajajo na enako izhodišče. Naslednji dejavnik, ki ga izpostavljajo predvsem nedavne študije, je potrošnja, ki postane izjemno popularna tako v postmarksističnih kot drugih kulturnih študijah. V postmodernistično teorijo ekonomije spadata recimo Naomi Klein ter Collin Campbell; v tem pogledu je simptomatična vrnitev k Marxu prek branja Baudrillarda in Batailla. V nasprotju s tema pozicijama pa so postfordistične teorije notranje raznolike: produkcija ostaja osrednji moment za analize neoschumpetrovcev, ki temelji na razvoju tehnoloških sil, prav tako vztraja na tem izhodišču regulacionistična šola, ki sicer razvija specifičen

⁴ Z Marxovo teorijo vrednosti so sicer težave, a postfordistični teoretiki (zaenkrat) še niso razvili njenega alternativnega razumevanja. Marxove teorije presežne vrednosti namreč ne moremo brati mimo eksploatacije, ki je neizogibna za razumevanje kapitalističnega produkcijskega načina. Ko vzamemo Marxu ti dve dimenziji, ne moremo govoriti ne o povratku k Marxu ne o kritični analizi kapitalizma.

koncept akumulacijskega režima in (nestabilnega) ravnotežja.⁵ Optimistični postfordisti oziroma italijanski postoperaisti so notranje razdeljeni: če Negri vztraja pri izhodišču produkcije, ki je v njegovih kasnejših delih postala bioprodukcija (kapital ne dominira le nad delom, temveč nad življenjem), pa Sergio Bologna poskuša razviti nov pristop, ki vzame za izhodišče element distribucije (analiza logistike in transporta). Očitna ugotovitev zgornje zastavitve in širša teza našega zbornika je, da postfordizem nima enotnega konceptualnega okvira, temveč je kvečjemu teorija v nastajanju. Ta specifični status postfordistične teorije, njena nedokončana utemeljenost, pa je bržkone tudi posledica posebnega strukturnega mesta, ki ga zadeva tako teoretska pluralnost kot sam predmet raziskovanja. Postfordistična teorija je namreč tako kritična kulturna kot ekonomska teorija, deluje na njunem preseku in morebiti prav zaradi tega prinaša produktivne in nove poglede, ki (še) ne afirmirajo vnaprej znanih ugotovitev.

Ta zagata, ki je hkrati prednost postfordizma, je vpisana tudi v notranjo strukturo same knjige, ki reflektira množstvo postfordističnih pristopov. Članki so organizirani okoli dveh splošnih razdelkov, ki središčijo okoli objekta raziskovanja. Prvi razdelek nosi naslov »Teoretske pozicije postfordizma«, kjer se avtorji v večji meri kritično spopadajo s teoretskimi kontroverzami okoli koncepta dela, medtem ko je drugi razdelek naslovljen »Teoretske rabe postfordizma«. V tem razdelku avtorji pokažejo, kako določeni postfordistični koncepti mislijo specifičen material, oziroma še več, avtorji prek svojega teoretskega dela celo proizvajajo nove konceptualne sheme.

Prvi razdelek nudi pregled teoretskih diskusij in ključnih konceptov postfordizma. Lahko bi rekli, da deluje na metateoretski ravni, kjer ostaja večinoma kritičen do postfordistične teorije in njene rekonceptualizacije dela. Začenja ga članek Sandra Mezzadra, ki zagovarja metodološki zasuk v migracijskih študijah. Namesto prevladujočega poudarjanja integracije migrantov in ekonomskih aspektov migracije Mezzadra zariše teoretski okvir za analizo avtonomije migracij. Njegov poziv bi lahko brali kot postfordistični manifest za migracije. Ravno skozi migracijo, skozi politiko in kontrolo migracij, šele lahko razumemo dinamiko in transformacijo poznega kapitalizma. Slednje izhodišče zelo jasno pokaže, kako poteka podrejanje (migrantskega) dela pod kapital. Ne nazadnje je treba dobro premisliti politični moment migracij, saj danes mi-

⁵ Vpliv Althusserjeve konceptualizacije produkcije na regulacionistične teoretike je imenitno obdelal Alain Lipietz v članku »From Althusserianism to 'Regulation Theory'« (Lipietz 1993).

grantsko delo postaja ključno za novo razredno sestavo in s tem za nove oblike politične organizacije.

Če se Mezzadrov članek ukvarja predvsem z migrantskim delom, skuša Katja Diefenbach opraviti analizo splošnega koncepta dela v postoperaizmu. Njen prispevek sledi teoretskemu razvoju v obdobju iz operaizma v postoperaizmu ter locira težavnost idealističnega jedra »živega dela«.

Podobne teoretske zastavke razvija Gorazd Kovačič, ki pa izhaja iz zunanje, arendtovski pozicije. Avtor zastopa arendtovski opredelitev dela, s katero zariše alternativno shemo, ki omogoči drugačno postavitve odnosa med politiko in ekonomijo. Istočasno problematizira samoumevne predpostavke italijanskih postoperaistov. Vsekakor tekst bralce usmeri k premisleku samega pojma družbe, ki je v družbenih vedah tako samoumeven.

Status zunanje kritike postfordizma zavzema tudi članek Jacquesa Rancièra. Slednji kritizira »onto-tehnološki« trik nekaterih postfordističnih teorij; njegova teza je, da nematerialna tendenca (nematerialno delo) še ne pomeni realizacije utopične obljube. Kapitalizem se ne bo uničil sam od sebe. Če govorimo o emancipacijski politiki, potem mora slednja priti od ljudi. Se pravi, gre za njihovo politično delo, in ravno to politično delo je komunistična gesta *par excellence*: brez nje si uničenja kapitalizma preprosto ni moč zamisliti.

Prvi razdelek zaokroži prispevek Zdravka Kobeta, ki analizira teoretski problem nematerialnega dela ter postavi pertinentno vprašanje: zakaj postfordistične teorije ne analizirajo več tradicionalnih industrijskih vej? Po njem je nepravilno ostati zavezan zgolj distribuciji bogastva, ne pa produkciji presežnega dela. V zadnjem delu prispevka avtor analizira dogodke maja '68, ki jih bere kot specifično sintezo managerske revolucije in antikapitalističnih gibanj. Rezultat te sinteze je bil postfordistični obrat: uvajanje fleksibilnosti produkcijskih razmerij, ki je bila (ironično!) zahteva obeh protipolov.

Drugi razdelek knjige obdeluje specifične primere transformacije kapitalizma, ki jih avtorji analizirajo znotraj postfordističnega okvira. Sergio Bologna je eden najbolj znanih postfordističnih teoretikov, ki s svojimi intervencijami stalno opozarja na odsotnost pravega mišljenja prekariata. Njegov tekst se ukvarja s konkretno analizo prekarnih in fleksibilnih delavcev (samozaposlenih) v Italiji. Lucidno opisuje spremembo delovnih razmerij na področju prava. Povečevanje samozaposlenih (s.p.) je spremenilo samo naravo zaposlitev: medtem ko je prej šlo za pogodbeno razmerje med delavcem in delodajalcem, gre zdaj za pravno razmerje

med dvema pravnima ekonomskima subjektoma. Eksternalizacija in fragmentizacija podjetij sta ključni v samem razumevanju teh premen. Kot za Mezzadra je tudi zanj ključno vprašanje ponovni premislek organizacijskih strategij boja proti kapitalu, hkrati pa strategij proti kooptaciji teh bojev s strani države ali sindikatov.

Podoben politični zastavek je na delu v prispevku Rastka Močnika. Slednji posredno kritizira koncept razredne sestave in na njegovo mesto postavi Marxov koncept *Gesellschaftsformation* (družbene formacije). Če želimo ukiniti kapitalizem, mora biti slednji uničen kot dominanten produkcijski način. Produkcijskega načina vsake epohe ne sestavlja zgolj en tip ekonomske organizacije: na primer blagovna produkcija, prav tako ne velja zgolj mera industrijskega kapitala. Te teoretske ugotovitve imajo pomembne posledice za nastavke politične akcije. Ključni problem tako starih sindikalnih kot postfordističnih teorij je njihova koncentracija zgolj na en tip delavca (industrijsko delavstvo ali kognitariat) in zavezanost horizontu nacionalne ekonomije. Močnik postavi tezo, da je za uspešno politično akcijo potrebna razredna solidarnost med različnimi tipi delavcev. Svojo teoretsko ekspozicijo zaključí s konkretno analizo maja '68 in nedavnih sindikalnih gibanj v Sloveniji.

V svojem članku se lotevam kritike politične ekonomije jugoslovanskega socializma, kjer se osredotočim na postfordistično tendenco jugoslovanskega samoupravljanja. Tako se zavzamem za drugačno zgodovinsko interpretacijo razpada Jugoslavije (ne disidentsko ne reformirano komunistično); razumevanje ekonomskih protislovij je eno od ključnih za razumevanje »notranjih« razlogov za razpad. Če je bil začetek Jugoslavije revolucionaren dogodek, utemeljen na antifašističnem boju in socialni revoluciji, je jugoslovanska tranzicija v socializem zajemala elemente kapitalizma in komunizma. Lociranje postfordistične tendence v historičnem horizontu realnega socializma pa pomeni tudi preobrnitev centralne teze postfordističnih teorij. Eden od Leninovih naukov je: resnica sistema se ne odrazi v kapitalističnem centru, v najbolj razvitih postindustrijskih družbah z nematerialnim delom. Ravno nasprotno, resnica samega kapitalizma se manifestira na marginah svetovnega sistema, na preseku različnih tipov ekonomij. Analiza skuša tako v ideološki kot politični usmeritvi samoupravljanja zarisati postfordistične tendence, ki so prežemale samoupravno ekonomijo.

Zadnji del knjige se posveča razmerju med postfordistično teorijo in umetnostjo. Marina Vischmidt s pomočjo konceptov »družbene tovarne« in Virnojeve »virtuoznosti« skicira skupno polje med mezдно eksploatacijo in svobodnim delom umetnika. Ob komentiranju feministične in kon-

ceptualne umetnosti se osredotoči na vprašanje: kakšna dinamika transformacije je na delu v naraščajoče neregulirani sferi dela in naraščajoče pod-določenim in družbeno ekspanzivnem področju umetnosti?

Knjigo zaključuje članek Cirila Oberstarja, ki se loti študije zgrešenega srečanja med filmsko teorijo (Chion) in Virnojevo teorijo iz *Slovnice mnoštva*. V prvem koraku avtor izvede pronicljivo kritiko Virnojeve lingvistične teorije, ki ignorira tako polifoničnost kot večdimenzionalnost glasov v produkcijskem procesu. V drugem koraku pa prispevek pokaže na relevantnost filmske teorije za samo postfordistično teorijo. Oberstar nas preseneti s sugestivno strukturalno analogijo med filmskim procesom in postfordističnim produkcijskim procesom. Ko se je končalo obdobje nemega filma, je postal glas/zvok ključen pri snemanju filma; proces je bil zavezan tišini med snemanjem (»Tišina, snemamo!«). A bistvena sprememba, ki označuje tranzicijo iz fordizma v postfordizem, je ravno nasprotna. Če so v fordističnih tovarnah delavci morali slediti imperativu: »Tišina, delamo!«, se je v postfordističnem podjetju izoblikoval nov imperativ: »Govorite, delamo!«. Avtor postavlja pertinentno vprašanje: kaj je moralo biti utišano na račun tega, da so delavci postali slišni za teorijo?

Da ne bomo preslišali oziroma utišali nekaterih glasov, sporazumov in produktivnih nesporazumov, brez katerih ta knjiga ne bi bila mogoča, bi zaključil z zahvalo. Na samem začetku se moram zahvaliti Goranu Forbiciju. Brez njegove pomoči in svetovanja bi bila celotna konceptualizacija projekta otežena. Cirilu Oberstarju se zahvaljujem za nekatere pomembne pripombe in sugestije v povezavi s postfordističnimi teorijami. Prav tako se moram zahvaliti Aldu Milohniću za ves organizacijski in marljivi uredniški trud, brez katerega slovenska izdaja zbornika ne bi bila mogoča. Ne nazadnje se zahvaljujem prevajalcem Borutu Cajnku, Samu Tomšiču in Boštjanu Nedohu, prevajalki Jelici Šumič-Riha ter oblikovalki Ireni Wölle. Na samem koncu pa tudi fundaciji Open Society Institute za finančno podporo, ki je omogočila izid knjige, in seveda Mirovnemu inštitutu, kolektivu DPU ter Akademiji Jan van Eyck, kjer sem ta projekt začel izvajati.

LITERATURA

- Brborić-Likić, Branka. 2003. *Democratic Governance in the Transition from Yugoslav Self-Management to a Market Economy*. Uppsalla: Uppsalla studies in Economic History 69.
- Lipietz, Alain. 1993. »From Althusserianism to 'Regulation Theory'«. V: *The Althusserian Legacy* (ur. Ann E. Kaplan in Michael Sprinker). London: Verso, str. 99–138.
- Lukič, Goran in Močnik, Rastko. 2008. *Sindikalno gibanje odpira nove poglede*. Ljubljana: Zveza svobodnih sindikatov Slovenije.
- Žižek, Slavoj. 1999. *The Ticklish Subject*. London: Verso.

